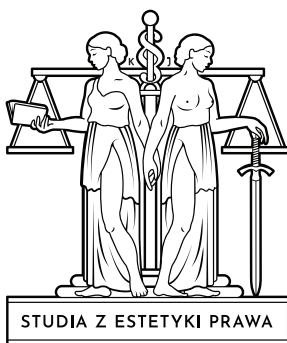
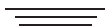

**Arystofanes
dla prawników**

REDAKTOR SERII

Kamil Zeidler

Jerzy Zajadło

**Arystofanes
dla prawników**

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2023

Recenzent
Prof. dr hab. Stanisław Waltoś

Redaktor Wydawnictwa
Joanna Kamień

Projekt okładki i stron tytułowych
Jan Rutka

Na okładce
Aristophanes, Galeria Uffizi, fot. Kamil Zeidler, 2023

Skład i łamanie
Łukasz Gwizdała

Publikacja sfinansowana przez Naczelną Radę Adwokacką

ADWOKATURA
POLSKA

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-579-4

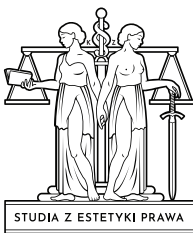
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I	
Prawnicze inspiracje:	
nie tylko Rzym, lecz także Ateny?	19
1. <i>Graeca non leguntur?</i>	19
2. Demokracja, rządy prawa, wymiar sprawiedliwości	26
3. Kontrowersje i paradygmaty	37
4. Osobliwości ateńskiego prawa	39
Rozdział II	
Komedia grecka i <i>Corpus Aristophanicum</i>	53
1. Charakterystyka starej komedii attyckiej	53
2. Arystofanes i jego spuścizna	61
Rozdział III	
Prawo w wybranych komediach Arystofanesa	69
1. <i>Acharnejczycy</i>	69
2. <i>Rycerze</i>	76
3. <i>Chmury</i>	91
4. <i>Osy</i>	102
***	118
Literatura	121

WSTĘP

Kilkanaście lat temu Anna M. Komornicka pytała w jednym ze swoich artykułów, czy komedie Arystofanesa nadal wzbudzają śmiech¹. Pytanie było z gatunku retorycznych, ponieważ autorka bez wahania odpowiedziała na nie pozytywnie – wprawdzie są to utwory głęboko osadzone w kontekście miejsca i czasu swojego powstania (Ateny w drugiej połowie V wieku p.n.e.), ale jednocześnie wykazują one tak uniwersalne walory humorystyczne, że można je odnieść także do oceny naszej współczesnej rzeczywistości. Te pytania dotyczące poszukiwania związków Arystofanesa ze współczesnością nie ograniczają się zresztą do aktualności jego specyficznego humoru. Z kolei

¹ A.M. Komornicka, *Czy komedie Arystofanesa nadal wzbudzają śmiech?*, „Collectanea Philologica” 2004, t. VIII, s. 149–158; współczesną aktualność komedii Arystofanesa, nie tylko z powodu ich szczególnego humoru, lecz także z uwagi na ich uniwersalną mądrość, podkreśla się dosyć powszechnie w światowej literaturze przedmiotu; zob. np. B.-P. Frost, *Introduction* [w:] *The Political Theory of Aristophanes. Explorations in Poetic Wisdom*, eds. J.J. Mhire, B.-P. Frost, State University of New York Press, Albany 2014, s. 2: „Z pewnością wielu uczonych interesuje się Arystofanesem z powodów, które moglibyśmy określić jako «antykwareczne» lub «historyczne», ponieważ jego komedie dostarczają wartościowych informacji na temat jego życia i jego czasów oraz charakteru starożytnych festiwali artystycznych. Wprawdzie te informacje są ważne, ale Arystofanes jest ciągle popularny i bliższy przed publicznością, ponieważ jego komedie są ciągle aktualne – także współcześnie – niezależnie od czasu, w którym są czytane i wystawiane”.

Jakub Musiałczyk, w kontekście dosadności i wyrazistości arystofanej-
skiego języka, pyta, co by było, gdyby Arystofanes miał Facebooka?²

Zaskakująco aktualne są też typy charakterologiczne stworzone przez tego mistrza greckiej komedii. Jak zauważa A.M. Komornicka: „Paflagon³ zajmuje naczelné miejsce w galerii typów arystofaj-
skich jako uosobienie sykofanty, podżegacza i agitatora, karierowicza, pochlebcy wobec możnych, a tyrana wobec naiwnych prostaczków. W nawiązaniu do naszego tematu ten motyw nie jest obcy we współ-
czesnych nam instytucjach państwowych, gdy oglądamy debaty w sejmie, przepychanki, słyszymy niesalonowe epitety lub błazenady i nieodpowiedzialne obietnice, gdy obserwujemy prywatę, dążenie do przywilejów i władzy naszych decydentów i polityków w wyścigu po lukratywne posadki. Wypisz. Wymaluj”⁴.

Diagnoza ta, postawiona na początku lat dwutysięcznych, jeszcze bardziej pasuje do zjawisk, jakie obserwujemy w naszej rodzimej polityce przede wszystkim w ostatnich latach i współcześnie, ale trzeba przyznać, że dotyczy nie tylko naszego podwórka. Kiedy w Stanach Zjednoczonych prezydentem został Donald Trump, zarówno w literaturze publicystycznej, jak i naukowej zaroilo się od opracowań porównujących jego prezydenturę do postaci demagoga i populisty Kleona⁵. W czasach Arystofanesa narodziła się w Atenach cała formacja nowych polityków, którzy głównym narzędziem zdobywania

² J. Musiałczyk, *Co by było, gdyby Arystofanes miał Facebooka?* [w:] *Hejterstwo. Nowa praktyka kulturowa*, red. J. Dynkowska i inni, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015, s. 147–158.

³ Postać z komedii *Rycerze*, której pierwowzorem był współczesny Arystofanesowi polityk Kleon.

⁴ A.M. Komornicka, *Czy komedie Arystofanesa...*, s. 151.

⁵ Zob. np. S.D. Olson, *Cleon (and Aristophanes) in the Age of Trump* [w:] *Le Vespe di Aristofane. Giornate di studio in ricordo di Massimo Vetta*, eds. C. Catenacci, M. di Marizio, Fabrizio Serra, Pisa – Roma 2020, s. 36–44; M.A. Menaldo, *The Politics of Anger: Donald Trump and Cleon of Athens*, w: *Donald Trump in Historical Perspective. Dead Precedents*, Routledge, New York 2022, s. 22–35.

i sprawowania władzy uczynili demagogię i populizm⁶, a niektóre jego komedie były ostrą reakcją na te niszczące demokrację zjawiska⁷. Kiedy więc współcześnie jesteśmy świadkami podobnych, *mutatis mutandis*, zjawisk, przypominamy sobie Arystofanesa i jego walkę z Kleonem. Zdaniem niektórych autorów dotyczy to nie tylko przykładu Donalda Trumpa w Stanach Zjednoczonych, lecz także Borisa Johnsona w Wielkiej Brytanii, Imrana Khana w Pakistanie, Jaira Bolsonaro w Brazylii czy, *last but not least*, Scotta Morrisona w Australii⁸.

Arystofanesa określa się w literaturze mianem twórcy teatru absurdu⁹, w związku z tym nie wahamy się stwierdzić, że gdyby żył on w Polsce w ostatnich latach, nie musiałby go tworzyć, ponieważ otaczająca go rzeczywistość byłaby sama w sobie jednym wielkim teatrem absurdu. Może tak absurdalna rzeczywistość dostarczyłaby mu wyjątkowej materii do jeszcze silniejszej erupcji jego podszytego ironią i sarkazmem talentu, a barwny i ostry język, pełen aluzji, dygresji i dwuznaczności jeszcze bardziej bawiłby publiczność? W niniejszej książce ten fenomen interesuje nas przede wszystkim w odniesieniu do prawa, ponieważ w tej sferze dokonano chyba największej dewastacji i spustoszenia, i to we wszystkich pięciu wymiarach: tworzenia, stosowania, wykładni, obowiązywania i przestrzegania.

Jeśli prawdziwa jest teza, że populizm niszczy demokrację i praworządność, to jednocześnie ma ona charakter ponadczasowy – zachowując wszelkie historyczne proporcje, dotyczy nie tylko państw

⁶ W.R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Hackett Publishing Company, Indianapolis – Cambridge 1992.

⁷ R.C. Bartlett, *Against Demagogues. What Aristophanes Can Teach Us about the Perils of Populism and the Fate of Democracy*, University of California Press, Oakland 2020 (ze szczególnym uwzględnieniem *Acharnejczyków* i *Rycerzy Arystofanesa*); zob. też: R.H. Simmons, *Demagogues, Power and Friendship in Classical Athens. Leaders as Friends in Aristophanes, Euripides, and Xenophon*, Bloomsbury Academic, London – New York – Oxford 2023.

⁸ R.H. Simmons, *Demagogues, Power...*, s. 1.

⁹ P. Cartledge, *Aristophanes and His Theatre of the Absurd*, Bristol Claccical Press, Bristol 1990.

współczesnych, ale zjawisko to było także udziałem Aten czasów Arystofanesa. Pokazuje to konieczność immanentnego związku demokracji i rządów prawa. Demokracja pozbawiona właściwych ograniczających ram prawnych prędzej czy później staje się bowiem ofiarą populistycznych demagogów i łatwo przekształca się w swoje przeciwieństwo. W czasach Arystofanesa Ateńczycy doświadczyli tego kilka razy i dopiero po 403 r. p.n.e. podjęli próbę zbudowania systemu prawnego opartego na pewniejszych podstawach i racjonalizujących radykalną demokrację, ujmując ją w karby rządów prawa¹⁰.

Szczególnego kolorytu komediom Arystofanesa dodaje fakt, że swoim bohaterom nadawał specyficzne, bardzo symboliczne i jednocześnie bardzo zabawne imiona (antroponimy). Te nazwy osobowe są zresztą komedią samą w sobie i nic dziwnego, że stały się przedmiotem osobnych opracowań we współczesnej nauce¹¹. Rzecz staje się jeszcze bardziej interesująca, kiedy sięgniemy do polskich przekładów Arystofanesa autorstwa Stefana Srebrnego, który tym postaciom nadał zabawne polskie odpowiedniki w formie różnych neologizmów – Bojomira, Kiełbaśnik, Kręcioch, Lubokleon, Mierzikleon, Szczędzirumak *etc.*¹² Zważywszy na podniesiony przez A.M. Komornicką problem politycznej aktualności Arystofanesa, nasuwają się zaskakujące asocjacje, kiedy w gronie współczesnych polityków zaczynamy poszukiwać odpowiedników nazwanych i scharakteryzowanych w ten sposób postaci.

¹⁰ Z najnowszej literatury na ten temat: C.J. Joyce, *Amnesty and Reconciliation in Late Fifth-Century Athens. The Rule of Law under Restored Democracy*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2022; zob. też: A. Lanni, *Classical Athens Radical Democratic "Rule of Law"* [w:] *The Cambridge Companion to the Rule of Law*, eds. J. Meierhenrich, M. Loughlin, Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 25–38.

¹¹ N. Kanavou, *Aristophanes' Comedy of Names. A Study of Speaking Names in Aristophanes*, De Gruyter, Berlin – New York 2011.

¹² Arystofanes, *Wybór komedii*, przeł. S. Srebrny, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1955; Arystofanes, *Komedie*, przeł. S. Srebrny, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1962; Arystofanes, *Komedie wybrane*, przeł. A. Sandauer, S. Srebrny, oprac. R. Turasiewicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1977.

Komedia grecka doczekała się niezliczonej liczby opracowań we współczesnej literaturze przedmiotu i nie jest naszym zadaniem nawet jej pobieżny przegląd. To, co nas tutaj interesuje w sposób szczególny, to analizy, które są poświęcone relacji pomiędzy komedią i prawem (prawo w komedii i prawo wobec komedii). Jeśli przyjąć za sugestywnym obrazem źródeł prawa greckiego, w tym oczywiście także prawa ateńskiego, nakreślonym przez Iliasa Arnaoutoglou¹³, że prawo greckie obejmowało swoim zasięgiem trzy coraz to szersze kręgi – od prywatnej sfery domu i szeroko pojętej rodziny (*oikos*), poprzez udział w życiu publicznym w różnych rolach (*agora*), aż po sprawy całego państwa-miasta (*polis*), to u poszczególnych komediopisarzy różnie rozkładały się akcenty. O ile na przykład Arystofenes jako przedstawiciel tzw. komedii starej skupiał się przede wszystkim na sferze aktywności publicznej (*agora* i *polis*), o tyle Menander piszący tzw. komedie nowe odnosił problematykę prawną do różnych aspektów prawa prywatnego ze sfery życia rodzinnego (*oikos*).

Tak czy inaczej, prawo jest w komedii antycznej silnie obecne¹⁴, ponieważ kontakt Ateńczyków z prawem miał charakter powszechny i codzienny¹⁵, chociaż jednocześnie nie wytworzyli żadnego systemu nauczania zawodowych prawników. Właściwie to w ogóle nie znali instytucji profesjonalnych jurystów tak jak w starożytnym Rzymie; logografowie piszący mowy sądowe na zamówienie nie byli bowiem prawnikami, lecz raczej retorami¹⁶. Pojawił się jednak inny

¹³ I. Arnaoutoglou, *Ancient Greek Law. A Sourcebook*, Routledge, London – New York 1998.

¹⁴ W wydanej niedawno *The Encyclopedia of Greek Comedy* (ed. A.H. Sommerstein, John Wiley & Sons, Hoboken 2019) słowo *law* pojawia się w wielu miejscach, a niezależnie od tego w dwóch specjalnych hasłach – *law in comedy* oraz *lawcourts* (s. 488–491).

¹⁵ M.R. Christ, *The Litigious Athenian*, The John Hopkins University Press, Baltimore – London 1998; S. Johnstone, *Disputes and Democracy. The Consequences of Litigation in Ancient Athens*, University of Texas Press, Austin 1999.

¹⁶ Ten fenomen opisaliśmy szerzej w: J. Zajadło, *Demostenes dla prawników*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2023.

fenomen – w Atenach świat prawa i świat teatru przeplatały się. Z jednej strony prawo było tematem dramatów wystawianych na uwielbianych przez Ateńczyków festiwalach (tzw. Wielkich Dionizjach), z drugiej zaś proces jego tworzenia w eklezji i stosowania w dikasterionach odbywał się z udziałem tych samych Ateńczyków i był przedmiotem daleko idącej teatralizacji. Wszystko było więc teatrem, często z prawem (choć bez zawodowych prawników) w roli głównej – zarówno teatr dosłowny w wersji artystycznej na scenie, jak i życie polityczne w wersji oratorskiej w eklezji i dikasterionie.

W związku z powyższym niektórzy współcześni autorzy starali się połączyć w swoich analizach wszystkie te trzy perspektywy – prawną, oratorską i komediową¹⁷. I słusznie, agony, słowne pojedynki pomiędzy aktorami stanowiące immanentną część komedii staroattyckiej, miały swój odpowiednik w teatrze sprawiedliwości w postaci popisów oratorskich stron postępowania sądowych lub sporów politycznych w eklezji¹⁸. Zmieniała się scena przedstawienia i jego aktorzy, ale publiczność pozostawała ta sama. Tę publiczność w równym stopniu bawiły komiczne inwektywy zawarte w komediach Arystofanesa, jak te słyszane w słynnych sądowych i politycznych potyczkach oratorskich Demostensa i Ajschinesa¹⁹. Rzeczywiście, wszystko było teatrem, ponieważ cała demokracja ateńska opierała się na kulturze

¹⁷ Typowym przykładem był D.M. MacDowell; zob. tenże, *Studies on Greek Law, Oratory and Comedy*, eds. I. Arnaoutoglou, K. Kapparis, D. Spatharas, Routledge, London – New York 2018; dodajmy, że ten autor ma w dorobku obszerne monografie poświęcone zarówno komedii greckiej oraz retoryce i oratorstwu, jak i prawu ateńskiemu w ogóle.

¹⁸ *The Theatre of Justice. Aspects of Performance in Graeco-Roman Oratory and Rhetoric*, eds. S. Papaioannou, A. Serafim, B. da Vela, Brill, Leiden – Boston 2017; zob. też: A. Serafim, *Attic Oratory and Performance*, Routledge, London – New York 2017.

¹⁹ *Comic Invective in Ancient Greek and Roman Oratory*, eds. S. Papaioannou, A. Serafim, De Gruyter, Berlin – Boston 2021; zob. też: J. Zajadło, *Demostenes dla prawników...*, s. 158–176

performansu – w eklezji, dikasterionie, teatrze *sensu stricto*²⁰. Dla filozofa prawa jest to przykład fascynującej interakcji zachodzącej na linii prawo – sztuka – społeczeństwo²¹, ponieważ orator (retoryka) i poeta (dramat) pozostają tutaj w symbiotycznej relacji pozwalającej na wzajemną wymianę twórczych warsztatów i kierowanie swoich myśli do tego samego odbiorcy zasiadającego wśród publiczności tworzącej w zależności od okoliczności odpowiednie forum²². Na tym jednak nie koniec wzajemnych interakcji, ponieważ w wielu przypadkach zasiadający na widowni obywatele Aten mogli w fabule i wypowiedziach bohaterów komedii odnaleźć samych siebie²³.

Nasuwa się pytanie, dlaczego tą książką chcemy współczesnym prawnikom przybliżyć wiedzę na temat z pozoru tak odległy od ich codziennej pracy. Głównie dlatego, że elementy tej teatralności procesu stanowienia i stosowania prawa powtórzyły się z zaskakującą prawidłowością w kolejnych epokach historycznych następujących po greckim antyku²⁴ i w pewnym stopniu, nawet jeśli w innej skali, w innej formie i w innym wymiarze, trwają po dzień dzisiejszy. Tak więc wszystko nie tylko było, wszystko nadal jest formą teatru, także współczesny parlament i współczesna sala sądowa.

Zanim przejdziemy do analizy komedii Arystofanesa w interesującym nas tutaj kontekście z pozycji współczesnego filozofa prawa (którym jestem), a nie z pozycji historyka literatury, filologa klasycznego czy teatrologa (którymi nie jestem), spróbujmy najpierw

²⁰ *Performance culture and Athenian democracy*, eds. S. Goldhill, R. Osborne, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

²¹ E. Hall, *The Theatrical Cast of Athens. Interactions Between Ancient Greek Drama and Society*, Oxford University Press, Oxford – New York 2006.

²² *Poet and Orator. A Symbiotic Relationship in Democratic Athens*, eds. A. Markantonatos, E. Volonaki, De Gruyter, Berlin – Boston 2019.

²³ J.F. McGlew, *Citizens on Stage. Comedy and Political Culture in the Athenian Democracy*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2002.

²⁴ Z najnowszej literatury: J.S. Peters, *Law as Performance. Theatricality, Spectatorship, and Making of Law in Ancient, Medieval, and Early Modern Europe*, Oxford University Press, Oxford 2022.

wyjaśnić, skąd się wzięło to ogromne zainteresowanie prawem greckim, zwłaszcza ateńskim, w ostatnich latach i jakie miejsce w tej istnej publikacyjnej eksplozji zajmuje grecka literatura piękna, zwłaszcza grecki dramat²⁵, a w ramach tego ostatniego – grecka komedia²⁶.

We współczesnej literaturze zajmującej się antycznym prawem ateńskim wskazuje się na pewne specyficzne pojęcia związane z praktyką tworzenia i stosowania prawa. Stephen C. Todd zbudował nawet specjalny słownik różnych charakterystycznych zwrotów i terminów dotyczących tej sfery²⁷. Nas w tej książce interesuje jednak szczególnie to, że Arystofanes, jako typowy światły Ateńczyk, w ramach swojego komediowego języka wykazuje duże znanostwo nie tylko w zakresie tej terminologii, ale w ogóle w zakresie tego, co we współczesnej filozofii prawa określamy mianem *law in action*. Andreas Willi, współczesny badacz bogatego i zróżnicowanego języka Arystofanesa, dokonał jego wszechstronnej analizy i w ramach różnych języków specjalistycznych (*technical languages*) wyróżnia, obok np. języka medycznego (*medical language*), także język prawny (*legal language*)²⁸. Autor zauważył

²⁵ *Law and Drama in Ancient Greece*, eds. E.M. Harris, D.F. Leão, P.J. Rhodes, Bloomsbury, London – New Delhi – New York 2013 (w tym dwa osobne rozdziały poświęcone Arystofanesowi – D.M. MacDowell, *Aristophanes and Athenian Law*, s. 147–157 [rozdział ten został w 2018 r. przedrukowany w książce z tekstami zebranyymi D.M. MacDowella, *Studies on Greek Law, Oratory and Comedy* i dalej cytujemy to nowsze wydanie]; P.J. Rhodes, *The 'Assembly' at the End of Aristophanes' Knights*, s. 158–168).

²⁶ E.J. Buis, *Law and Greek Comedy* [w:] *The Oxford Handbook of Greek and Roman Comedy*, eds. M. Fontaine, A.C. Scafuro, Oxford University Press, Oxford – New York 2014, s. 321–339; zob. też: R. W. Wallace, *Law, Attic Comedy, and the Regulation of Comic Speech* [w:] *The Cambridge Companion of Ancient Greek Law*, eds. M. Gagarin, D. Cohen, Cambridge University Press, New York 2005, s. 357–373; V. Wohl, *Comedy and Athenian Law* [w:] *The Cambridge Companion to Greek Comedy*, ed. M. Revermann, Cambridge University Press, Cambridge 2014, s. 322–335.

²⁷ S.C. Todd, *Glossary* [w:] tegoż, *The Shape of Athenian Law*, Clarendon Press, Oxford 1993, s. 359–402.

²⁸ A. Willi, *The Languages of Aristophanes. Aspects of Linguistic Variations in Classical Attic Greek*, Oxford University Press, Oxford – New York 2003, s. 72–79.

przy tym, że w systemach, które powierzały wymiar sprawiedliwości laikom, specjalistyczna wiedza prawnicza była z konieczności bardziej rozpowszechniona w szerokich kręgach społecznych; tam, gdzie wyodrębniono zawodowych prawników (sędziów, adwokatów), wiedza ta była z kolei bardziej zastrzeżona dla niewielkiej profesjonalnej grupy i obca szerokim masom. Społeczeństwo ateńskie należało do pierwszego typu i w związku z tym Arystofanes mógł bez trudu wprowadzać specyficzne prawne terminy do niektórych swoich komedii, ponieważ zasiadająca w teatrze publiczność była na co dzień oswojona z tą nomenklaturą.

Zakładamy więc, że w makrokosmosie komedii Arystofanesa jest jakiejś miejsce dla mikrokosmosu sądowego wymiaru sprawiedliwości. W tej książce podejmujemy próbę jego identyfikacji i zrozumienia z pozycji współczesnego filozofa prawa, mając jednak świadomość wszystkich wynikających z tego ograniczeń. Ostatecznie może się okazać, że Arystofanes, wielki prześmiewca demokracji i systemu wymiaru sprawiedliwości w Atenach²⁹, był w ostatecznej instancji jednocześnie bojownikiem o ich właściwy wymiar³⁰ – „z przekonania konserwatysta, ostro atakował poszczególnych polityków stojących na czele demokracji ateńskiej, jednak nigdy nie wstępował przeciw samej demokracji, (...) z rubasznego humoru wybijają się we wszystkich sztukach dwa uczucia – głęboki patriotyzm i szczerze umiłowanie pokoju [to pierwsze w związku ze świetnością ateńskiej demokracji, to drugie w związku z wyniszczającą wojną peloponeską – J.Z.]”³¹.

²⁹ J. Ławińska-Tyszkowska, *Demokracja ateńska i jej wielki prześmiewca* [w:] Arystofanes, *Komedie*, t. 1, przeł. J. Ławińska-Tyszkowska, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001, s. 5–21.

³⁰ K. Sidwell, *Aristophanes the Democrat. The Politics of Satirical Comedy during the Peloponnesian War*, Cambridge University Press, New York 2009; J. Zumbrennen, *Aristophanic Comedy and the Challenge of Democratic Citizenship*, University of Rochester Press, Rochester 2012.

³¹ J. Ławińska-Tyszkowska, *Aristophanes* [w:] *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Wiedza Powszechna, Warszawa 1990, s. 90; we wszystkich komediach Arystofanesa przebiega troska o dobro państwa – K. Lever, *The Art of Greek Comedy*,

Podobnie jest z nami – z pewnością nie podobają się nam zdegenerowana przez populizm fasada demokracji i politycznie zmanipulowane pozory rządów prawa, ale to jeszcze nie znaczy, że nie mamy pragnień co do właściwego rozumienia tych pojęć. Fakt, że problem jest stary jak świat i że dostrzegał go już Arystofanes w swoich komediach, żadną miarą nie powinien nas uspokajać.

Z braku naszych wystarczających kompetencji historycznych, lingwistycznych i teatrologicznych książka nie jest w żadnym wypadku próbą wyczerpania podjętego tematu, ma stanowić jedynie zachętę dla polskich czytelników, przede wszystkim (ale nie tylko) prawników, by sięgnęli po komedie Arystofanesa i przywołane tu opracowania na ich temat. Już tylko przywołane w przypisach w tym krótkim wstępie pozycje świadczą dobitnie, jak wielkim zainteresowaniem cieszy się w światowej nauce podjęta tutaj problematyka. Mamy nadzieję, że ta książka wypełni przynajmniej częściowo lukę istniejącą pod tym względem w polskiej literaturze prawniczej. Ta luka nie miałaby pewnie większego znaczenia, gdyby nie teatr absurdu, który dotknął w ostatnich latach nasze życie prawne – od farsy, w jaką zamienił się proces legislacyjny poczynawszy, a na groteskowych aspektach kontroli konstytucyjności prawa skończywszy. To oczywiście bolesne, ale w pisanie tego scenariusza włączyli się niestety także niektórzy prawnicy, naruszając te podstawowe paradygmaty prawoznawstwa, które w innym miejscu określiliśmy mianem *minima iuridica*³².

Na koniec tych wstępnych rozważań winni jesteśmy czytelnikowi jedno wyjaśnienie. Otóż fragmenty niniejszej książki (rozdział pierwszy) były już wcześniej publikowane w mojej pracy pt. *Demostenes dla prawników* (Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2023). Niemniej jednak w pełni uzasadnione było ich powtórzenie

Methuen&Co. Ltd. 1956 (reprint Routledge, New York 2022): „Dominującą ideą wszystkich komedii Arystofanesa jest troska o dobro *polis*”.

³² J. Zajadło, *Minima iuridica. Refleksje o pewnych (nie)oczywistościach prawniczych*, Wydawnictwo Arche – Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Sopot 2019.

także tutaj. Wprawdzie działalność Arystofanesa i Demostenesa przypada na różne okresy ateńskiej historii (odpowiednio druga połowa V wieku p.n.e. oraz przełom pierwszej i drugiej połowy IV wieku p.n.e.), a po 403 r. p.n.e. nastąpiły istotne zmiany ustrojowe, to warto ponownie przybliżyć czytelnikom przyczyny, dla których w ostatnich latach nastąpił tak gwałtowny wzrost zainteresowania prawem ateńskim i wyjście nauki prawa poza tradycyjny paradygmat prawa rzymskiego.